

Ekohistorijski pristup migracijama Bunjevaca

Mario Bara*

Sažetak

Namjera ovog rada je unijeti nove poglede na povijesni razvoj interakcije čovjeka i prirode na različitim područjima i razinama. U radu se usmjerava pozornost na uvjetovanost socioekonomske djelatnosti i prirodne sredine kod dinarsko-stočarskih skupina stanovništva kojima su pripadali i Bunjevci. S dugom tradicijom transhumantnog stočarstva Bunjevci su migracijama došli u sasvim drugačija klimatska područja i u sasvim drugačije ekosustave. Preseljenjem iz planina u ravnice, daleko izvan dinarskih zona stočarstva, generacijama su reproducirali svoj tradicionalni kulturni obrazac, patrijarhat i proširene patrilinarni obitelji koje su još neko vrijeme razvojem salaških naselja imale ekonomske i ekološke preduvjete za svoju reprodukciju. Dok su prirodni okoliš i klima na području Dinarida više pogodovale nastavljanju stočarske tradicije, u Podunavlju je došlo do drugačijih interakcija čovjek-okoliš. Iako su po naseljavanju pokušali prilagoditi okoliš svojim potrebama i dotadašnjem načinu života, bili su primorani na različite adaptivne procese koji su ih vodili od transhumantnih stočara prema sjedilačkim ratarima.

Ključne riječi: ekohistorija, Bunjevci, migracije

Uvod

Migracijama Bunjevaca je do sada posvećeno dosta rasprava u kojima se veliki pokreti stanovništva promatraju uglavnom vezano uz osmanske prodore na Balkan tijekom XV., XVI. i XVII. stoljeća. Međutim, zapostavljeni su drugi važni aspekti vezani uz takve migracije, stanje prošlih ekosustava, te povijesni razvoj interakcije čovjeka i prirode na različitim područjima i razinama. Stoga je namjera ovog rada unijeti nove poglede na ovu problematiku i usmjeriti pozornost na uvjetovanost socioekonomske djelatnosti i prirodne sredine kod dinarsko-stočarskih skupina stanovništva kojima su pripadali i Bunjevci. U radu su korišteni objavljena arhivska građa, znanstvene i stručne knjige o Bunjercima, te putopisi i autobiografije koje

* znanstveni novak, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

se odnose na vrijeme velikih migracija iz unutrašnjosti balkanskog poluotoka u Hrvatsko primorje, Liku i Podunavlje. Za potpuniji uvid u ovu problematiku mogu pomoći spisi vojne uprave Senjske kapetanije i Potiske vojne krajine koje su redovito izvještavale o događajima na svojim područjima odgovornosti.

Dinarski krš – ishodišni prostor Bunjevaca

Komparacija etnoloških studija s rezultatima istraživanja povjesničara i lingvista omogućila je etnologinji Milani Černelić da postavi tezu prema kojoj je etnogeneza Bunjevaca počela na jugoistočnim dinarsko-jadranskim graničnim područjima. Nadalje, pobliže je odredila taj prostor kao teritorij južno od Neretve obuhvativši južnu Dalmaciju sa zaleđem, Boku kotorsku te Crnogorsko primorje s dijelom njegova zaleđa, odnosno prostor povijesne Crvene Hrvatske. Smatra da je na tom području došlo do prožimanja vlaških i hrvatskih kulturnih elemenata, a možda i dijelom albanskih. Stapanjem južnog ogranka ikavskih Hrvata s predslavenskim stanovništvom nastale su specifičnosti te hrvatske etničke skupine. Ekspanzijom srpske srednjovjekovne države prema Jadranu, dio stanovništva povukao se prema sjeverozapadu na područje zapadne Bosne, Hercegovine i Dalmacije (Černelić 2006).

Istraživanja novije historiografije dokazuju da su u drugoj polovici XV. stoljeća na području nekadašnje srednjovjekovne Hrvatske značajan udio u stanovništvu činile vlaške katoličke skupine. Među njima je bilo romanskih i slaveniziranih, takozvanih hrvatskih Vlaha (Jurin Starčević 2004, 155). Oko Dinare bilo je tih romanskih (bilingvalnih) i slaveniziranih vlaških skupina posvuda. Ljeta su redovito provodili na planini zajedno sa svojim stadima, a zimi su se zadržavali na sezonskim zimištima (Marković 1989, 96). Nazočnost vlaških skupina na istom području potvrđuje i Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine. Da je vlaška (romanska) komponenta, koja je prisutna i u drugih hrvatskih skupina,¹ kod Bunjevaca bila u to vrijeme odavno slavenizirana svjedoči i relativno mali broj sačuvanih romanskih relikata u njihovim govorima koje su migracijama donijeli u Liku ili Podunavlje.² Usporedbe radi, daleko je veći broj turcizama u njihovim govorima. Ni jedna od regionalnih skupina Bunjevaca u svojoj tradiciji nije sačuvala spomen ili se prisjećala svog „vlašskog podrijetla“ (Sekulić 1991, 23)³. Smatramo da, iako je moralo biti i vlaških (romanskih) elemenata u etnogenezi Bunjevaca, ta komponenta nije bila dominantna. Ona se prvenstveno morala odraziti na prihvaćanje nekih elemenata gospodarenja, konkretno u pastirskom načinu života.

¹ Primjerice, kod stanovništva dalmatinskih gradova.

² Dio romanskih elemenata u bunjevačke govore morao je ući s obalnog područja za vrijeme njihova boravka na području pod mletačkom vlašću što bi značilo da je stariji romanski sloj iz kopnenog zaleđa još slabije zastupljen. Bunjevci iz Karlobaga, koji su na prostoru današnjih Oštarija imali ljetne stanove, također su donijeli dio svog leksika koji se zadržao iz starijeg dalmatskog supstrata. Vidi Miočić 2011, 52.

³ Za ličke Bunjevce senjski biskup Sebastijan Glavinić (1630.-1699.) navodi da prihvaćaju za sebe naziv „Bunjevci“, ali da ne trpe da ih se naziva Vlasima (Sekulić 1991, 23).

Prema nekim lingvističkim istraživanjima „Bunjevci su prvotno živjeli uz Dinaru i sjeverni dio Svilaje gdje se i prije provale Osmanlija govorilo štokavski i gdje je u XV. stoljeću nastala ikavska nova akcentuacija. Otuda su se spustili u početku osmanske vladavine u kraj oko Zrmanje i dalje na područje Zelengrada, Benkovca, Zemunika i Poličnika gdje su se izmiješali i stopili s ranijim stanovnicima“ (Jurin Starčević 2004, 159-160). Smatra se da su od njih, ranijeg sloja stanovništva, i primili ime Bunjevci. Ime Bunjevci u povijesnim izvorima dosta je kasno dokumentirano, tek u prvoj polovici XVII. stoljeća i to u Podunavlju. S pejorativnim značenjem, za veću skupinu stanovništva, ime se primjenjuje od XV. ili najkasnije početka XVI. stoljeća na području oko planine Dinare.⁴ U Procesu imenovanja važnu ulogu imali su stereotipi o onome „drugome/drugačijem“.

Razlika u načinu života i stanovanja u privremenim i stalnim nastambama kružnog oblika jasno je razlikovala starosjedilačko hrvatsko stanovništvo od stanovništva viših krških područja gdje su za stanovanje korištene bunje (Gušić 1972, 18). Od imenice „bunja“ plural su „bunje“, a prema jednoj od brojnih teorija o imenu Bunjevci, stanovnici bunja bili su imenovani Bunje/vcima.⁵ Prema Svetozaru Georgijeviću „Čovek koji je živio u bunji mogao se zvati ‘Bunj’ ili pre ‘Bunjac’, u množini ‘Bunjci’ ili ‘Bunjevi’ iz čega se moglo samo izvesti Bunjevac – Bunjevci“ (1976, 186). Pavičić dopušta mogućnost da je ime Bunjevci postojalo i prije doseljavanja veće skupine štokavaca, a označavalo je skupinu stanovništva koja je živjela u istom posjedovnom i imovnom stanju kao i doseljeni štokavci (1962, 256). Do pojave bunjevačkog pučanstva na području srednjodalmatinskog zaleđa doći će sigurno već u XVI. stoljeću (Jurin Starčević 2004). Prema Marku Šariću „prijelaz bunjevačkog imena iz generičkog naziva u etnonim dogodio se na osmanskom krajištu u kliškolikom prostoru (‘oko Dinare i Velebita’) sredinom XVI. stoljeća, a može se razumjeti samo u kontekstu procesa etnokonfesionalizacije vlaških društava“ (2008, 25). U doticaju s pravoslavnim stanovništvom koje je pristizalo u većem broju tijekom XVI. stoljeća jedno usko regionalno etnokonfesionalno ime se proširilo i na druge skupine stanovništva. Ime je dobilo novu konotaciju, uz zadržavanje pejorativnog značenja, za katolike štokavskoga ikavskog govora i nove akcentuacije. Time je vremenom ime Bunjevci prošireno i na druge skupine katoličkog stanovništva, nesum-

⁴ Pavičić smatra da ime Bunjevci „nisu sa sobom donijeli oni preseljenici iz sela Muškovca kod Obrovca u donjem Pozrmanju što su 1544. bili nastanjeni u Rosopajniku i Prilišću pored Kupe. To dokazuje da je u donjem Pozrmanju bilo stanovništva što nije nosilo to ime, iako je bilo stočarske privrede. Ono nije bilo zabilježeno ni kod onih Čića koji su preselili sa toga tla u Istru, a ni kod onih pastira što su četrdesetih godina 16. st. naseljeni kod Šica u Gradišću u Austriji. Najposlije njega nema ni na zemljištu oko Drniša, Skradina, Bribira, Šibenika i Sinja. Bunjevačko ime bilo je vezano samo na stanovništvo štokavskoga ikavskog govora i nove akcentuacije u Bukovici i Kotarima, iako je taj svijet i istoga podrijetla i istoga govora s onim od Knina do Sinja i od Skradina do Šibenika, izuzevši dakako Srbe, koji su jekavci. Bunjevačko ime, kako se vidi, nije vezano ni na podrijetlo ni na govor. Ono je prvotno bilo ograničeno samo na jedan kraj, pa prema tome mora da je bilo povezano s nečim što je za taj kraj bilo u starije ili u određeno vrijeme vrlo značajno“ (1962, 254-255).

⁵ Polazišta autora oko nastanka imena Bunjevci su različita. Pregled teorija o imenu Bunjevci vidi u: Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca, 2004.

njivo hrvatskog, na području Dinare i Svilaje, Promine, šireg područja Dalmatinske Zagore, Ravnih kotara, zapadne Bosne i zapadne Hercegovine. Na području sjeverne Dalmacije, gdje je ime nastalo, ono je sve do suvremenog doba kod srpskog pravoslavnog stanovništva zadržalo pejorativno značenje za Hrvate katolike (Jurić-Arambašić 2000).

Glavno obilježje dinarskog područja je pogodnost za stočarski način života obilježen uskom povezanošću s geomorfološkim, biološkim i klimatskim datostima koje su se očitovale i u načinu života Bunjevaca, gospodarskoj djelatnosti i društvenom ustroju. Specifično transhumantno⁶ stočarstvo karakteristično za dinarsko područje ukazuje na mogućnost otkrivanja kulturnopovijesnih procesa u kojima je neko staro, po podrijetlu romansko i predindoeuropsko romanizirano, stanovništvo sudjelovalo u nastanku etničke skupine poznate pod imenom Bunjevci (Belaj 2004). Veliki utjecaj na Bunjevce su sigurno ostavile stočarske skupine, poglavito na način života (obrasci balkanskog patrijarhata, proširena obitelj), gospodarske aktivnosti i romanski nazivi primljeni s preuzetim pojavama.⁷

U sklopu ove problematike, posebno mjesto pripada izučavanju stočarskih kretanja. Zajednička osobina tih kretanja je sezonsko napuštanje matičnih seoskih gospodarstava i odlazak stoke na određene sezonske pašnjake. U većini slučajeva stoka se kretala u smjeru planina, tj. na više, ali ima slučajeva da stoka silazi na pašnjake, koji se nalaze niže od matičnih gospodarstava. Stočarska kretanja na Dinarskim planinama mogu se „označiti kao pokreti stoke na relaciji između matičnih gospodarstava i sezonskih pašnjaka“ kako ih definira Mirko Marković (2003). Bunjevci su prije osmanskih zauzimanja dinarskog prostora imali svoje zimovnike na Civljanima, Štikovu, Maovicama, Otišiću, Ježeviću, Koljanima, Uništima i drugdje (Marković 1989, 2003). Kad su Bunjevci odselili, kraj je opustio i naseljen je u značajnijoj mjeri tek krajem XVII. stoljeća kada su ovamo počeli doseljivati stočari iz Livna i Oprominja (Marković 1989). Područje koje su nastanjivali Bunjevci prije velikih migracija u ranom novom vijeku obilježava specifičan zemljopisni položaj. Dinara se izdiže duboko u zaleđu morske obale, a ispred nje nema viših planinskih masiva koji bi umanjivali njezin utjecaj na šire područje šibenskog zaleđa i dublje u kontinentu prema zapadnoj Hercegovini gdje se umanjuje utjecaj mediteranske klime. Jedina viša planina na tom području je Promina, ali ona je preniska u odnosu na Dinaru da bi značajnije utjecala na klimatska obilježja tog područja. Stoga je Dinara sa svojim svježim pašnjacima na višim nadmorskim visinama u ljetnim mjesecima pružala

⁶ Prema Vitomiru Belaju: „Osnovna značajka transhumantnoga stočarenja jest da su vlasnici stada (u pravilu je riječ o ovcama) nastanjeni u stalnim naseljima gdje se bave skromnom zemljoradnjom, dok su sama stada i ljeti i zimi na pašnjacima gdje ih čuvaju pastiri. Ovo po-tonje bilo je uvjetovano činjenicom da pojedini vlasnici stada sve donedavna nisu prikupljali krmu (sijeno) za zimu, pa je stoka morala zimi tražiti pašu u toplijim, tzv. *župskim* krajevima uz more, ili su pak pastiri odlazili sa stadima u velike ravnice gdje su morali kupovati sijeno od seljaka kako bi im stoka preživjela zimu“ (2004, 9).

⁷ Ovdje prvenstveno razmatramo utjecaj Vlaha kao posebne staleške skupine stočara, mada zasigurno ima i drugih kao potvrđenih jezičnih relikata romanskih dijalekata. Vidi Sekulić 1991, 23-24.

dovoljne količine hrane za brojna stada stoke. Poddinarska župa je nizinsko, krško područje koje i danas ima ograničene gospodarske mogućnosti.

U dinarskom krajoliku dominiraju velika krška polja s vapnenačkim zaravnima i pojedinačnim uzvišenjima. Privremene i stalne nastambe Bunjevaca su stoga bile od takvog materijala koji je bio u blizini i koje su se mogle relativno brzo podići. Jednostavne kamene kuće, bunje, bile su okruglog oblika i izrađivane su od kamena u suhozidu i do jedan metar debljine zida (Pavelić 1973, 38). Prethrvatsko, starosjedilačko stočarsko stanovništvo taj način gradnje zadržalo je i nakon razvoja zemljoradnje. Taj oblik gradnje će se prenijeti i u druge krajeve gdje su se naseljavali. Migracije iz tog planinskog područja u razdoblju prije osmanskih osvajanja bile su potaknute ponajprije gospodarskim čimbenicima jer je ekstenzivni uzgoj stoke na ograničenom prostoru za sve veću populaciju prisiljavao na sezonske migracije, a potom i stalne u područja s bogatijim prirodnim resursima. Pojedine njihove skupine počele su se spuštati u niža poddinarska područja u većoj mjeri već u XV. stoljeću prije dolaska Osmanlija, napose u Bukovicu i u susjedne krajeve na brdsko i ravničarsko zemljište (Pavičić 1962). Zato bi možda trebalo osmanske prodore promatrati poput katalizatora u kemijskoj reakciji koji su ubrzali tijekom migracija onog stanovništva koje će postati poznato pod imenom Bunjevaca iz njihovih ishodišnih prostora s obje strane planine Dinare u sjevernu Dalmaciju (Bukovica, Ravni kotari), Liku, Gorski kotar i Podunavlje. Već narušena granica biološke podnošljivosti između okoliša i čovjeka prisiljavala je na migracije, dok će opća nesigurnost i ratna pustošenja samo pojačati taj brojčani nesklad između okoliša, čovjeka i njegovog „blaga“.

Migracije bunjevačkih rodova s dinarskog gorja tekle su u tri veća vala i niz manjih. Prvi koji se može pratiti je tijekom XV. stoljeća iz područja oko Rame na najbliža sigurna područja oko Dinare i dalje u blizinu dalmatinskih gradova pod mletačkom upravom. Drugi je usmjeren na zapad u područje Ravni kotara i dalje prema Primorju, Lici i Gorskom kotaru. Treći migracijski val Bunjevaca bio je ujedno i najveći, počinje tijekom XVI. stoljeća u smjeru Podunavlja i traje u više navrata sve do kraja XVII. stoljeća i mira u Srijemskim Karlovcima da bi nakon toga početkom XVIII. stoljeća završio s manjim naseljavanjem iz Like.

Sasvim je sigurno da je ovakva disperznost Bunjevaca bila omogućena i stočarstvom, njihovom osnovnom gospodarskom djelatnošću, što im je omogućavala laku i brzu pokretljivost i veću slobodu kretanja u odnosu na ratarsko stanovništvo koje je bilo više vezano za svoju zemlju. Pripadajući dinarsko stočarskom kulturnom krugu obilježavao ih je drugačiji kompleks socijalnih osobina, drugačiji tip socijalnog karaktera i drugačiji od njih oblikovani elementi životne sredine (Rogić 1976, 259). Osim toga, dinarski prostor bio je duže vremena pogranično područje međusobno sukobljenih političkih i kulturnih cjelina, zapadno kršćanskih (Mletačke Republike i Austrije) i islamsko orijentalnog Osmanskog Carstva, što je pogodovalo razvoju disperzne dinarsko-stočarske naseljenosti (Rogić 1976). Na području tromeđe „bunjevačko/morlačko/vlaške“ zajednice su one koje su se u njemu egzistencijalno najbolje mogle održati. „Kako su se te zajednice na tromeđi primarno bavile transhumanim stočarstvom, a sekundarno poljodjelstvom, njihovi su se vlastiti interesi na najose-

bujnije načine ispreplitali s imperijalnim interesima jedne ili više sila“ (Roksandić 2003, 417).

Velebit – Hrvatsko primorje, Gorski kotar i Lika

Velebit se pruža u dužini od oko 160 kilometara uz kvarnersku obalu i predstavlja prirodnu barijeru između dva klimatska područja. S morske strane je relativno toplo podvelebitsko primorje s većom količinom padalina u zimskim mjesecima i snažnom burom koja u podvelebitskom kanalu dostiže najjače udare na tom dijelu Jadrana. S druge strane nalazi se lička uvala s hladnijom klimom i većim površinama pod šumama. Prema novijim istraživanjima, čini se da je i primorska strana bila podjednako gusto pošumljena kao i lička sve do kraja XVII. stoljeća (Štefanec 2003, 337), vrijeme koje se poklapa s većim migracijama Bunjevaca u ove krajeve. Šume na ličkoj strani Velebita sežu do nadmorske visine od oko 1.400 metara. Dalje se nastavlja zona planinskih pašnjaka, tzv. rudine. Na Velebitu su jako izraženi vegetacijski i klimatski pojasevi što je uvjetovalo da stanovništvo na tim područjima živi gotovo nomadskim životom tijekom cijele godine premještajući se sa stokom na stanove koji su se nalazili na različitim nadmorskim visinama. Najveće suprotnosti su između Primorja, velebitskog nadgorja i Like. Tako raspoređene klimatske suprotnosti između Like i Primorja spajaju se i preklapaju upravo na velebitskom nadgorju. Također se i pašnjačka vegetacija na planini nalazi na ovoj prirodnoj granici dvaju različitih klimatskih područja. Upravo iz tih razloga su se gospodarski interesi stanovnika kvarnerskog primorja i Like susretali na Velebitu, što je često dovodilo i do otvorenih sukoba u kojima su morale intervenirati vojne vlasti (Pavelić 1973, 51). Za sve stanovnike velebitskog područja ta je planina predstavljala važan oslonac u traženju izlaska za životnu egzistenciju, bilo da je u pitanju krčenje šuma zbog prodaje drveta ili stvaranje novih površina za pašnjake i naselja. Zbog toga je Velebit predstavljao za okolno stanovništvo istu onakvu ulogu u egzistenciji kakvu je Dinara imala za stočare dalmatinske Zagore (Marković 1980, 7).

Preseljenje bunjevačkih rodova opisano je od strane vojnih vlasti u detalje. Sačuvane isprave kazuju vrijeme i načine seoba, broj prebjega, njihova imena i prezimena, kakvog su podrijetla, zašto ostavljaju stari zavičaj i traže novo zemljište. Bunjevci su se povremeno uključivali u vojne aktivnosti na tromeđi Mletačke Republike, Osmanskog Carstva i Austrije. Kao dopunsku gospodarsku aktivnost vjerojatno su koristili pljačku, što je bilo uobičajeno za to doba, od koje su imali pravo na dio plijena. Zbog nezadovoljstava položajem, nepodmirenim gospodarskim potrebama, Bunjevci se prvo u manjim skupinama, a potom sve intenzivnije pomiču prema opustjelim zapadnim krajevima Hrvatske na područje Vojne krajine.⁸ Prvo doselje-

⁸ Kao primjer da ove seobe nisu sve bile nagle i uvjetovane samo ratnim djelovanjima već i gospodarskim činiteljima može poslužiti i praćenje periodičnih migracija bunjevačkog roda Krmpotića (Krmpočana, krmptomskih Vlaha) (Aličić 1985). Ovaj rod potječe iz Buhova (okolica Širokog Brijega) i kreću se tijekom XVI. stoljeća dok je ovaj kraj već pod osmanskom vlašću prema Bukovici u okolici Drniša gdje nastaje Veliko Krmpotsko Selo. Zatim prodiru prema Ravnim kotarima i Ze-

nje Bunjevaca (iz skupine Vojnića i Krmpočana) u područje Gorskog kotara bilježi se 1603., odnosno 1605. u Lič kod Fužina na posjede Zrinskih. Naselili su se, uz Privolu Nikole Zrinskog, sa svojim obiteljima i pokretnom imovinom na područje koje je bilo pusto oko dvjesto godina (Pavelić 1973, 43). Naseljeni su na strateški važnom mjestu koje je trebalo spriječiti daljnje prodore Osmanlija u Hrvatsku i Austriju. Za ovako veliku skupinu ljudi trebalo je pripremiti uvjete za naseljavanje. Nikola Zrinski je sa svojih šesto ljudi iskrčio šumu i podigao im kuće, crkvu i čvrsti toranj za obranu od Osmanskih prodora (Pavelić 1991, 22). Krčenje šume se nije zaustavilo, već je nastavljeno zbog potreba stanovništva za velikim površinama pašnjaka za njihovu stoku. Prema istraživanju Bogumila Hrabaka, Bunjevci Krmpočani su prilikom doseljenja doveli sa sobom petnaest tisuća grla sitne stoke i tisuću petsto grla krupne stoke (1982, 307). Zbog takve opterećenosti okoliša ovolikim brojem grla stoke nužno je dolazilo do krčenja novih i većih površina ili do novih migracija jer prostori koji su bili dodijeljeni naseljenim Bunjercima nisu zadovoljavali njihove egzistencijalne potrebe. Bunjevci Krmpočani u Liču će se u potrazi za novim pašnjacima seliti prema područjima bliže Primorju između Liča, Ledenica i Kapele (Pavelić 1991, 32). Kako bi riješili svoj socijalni i vojni status, dolazili su u dodir s Osmanlijama i ostvarivali veze da prijeđu pod njihovu vlast zbog postupanja Zrinskih prema njima koji su ih htjeli svrstati u red svojih kmetova. Krajiške vlasti su saznale za takve pregovore Krmpočana pa su uputili Senjane, Ledničane, Otočane i Brinjane da im napadaju i otimaju stoku u planinskim zimovalištima čime im je nanošena velika gospodarska šteta.

Doseljenje novih skupina Bunjevaca u Lič i okolicu 1627. godine predstavljalo je novi pritisak na okoliš u potrazi za većim površinama slobodnog zemljišta. Granice zemljišta koja su dodijeljena Bunjercima određivale su vojna i civilna uprava u Senju. U toj diobi su prošli lošije od starosjedilaca. Naseljeni na brdovite dijelove Primorja s velikim brojem grla stoke, s ekstenzivnim načinom stočarstva, trebale su im i velike površine pod pašnjacima. Nezadovoljni takvom diobom mogli su ili nelegalno krčiti nove površine pod šumom, ili uzurpirati zemljišta, livade i šume Senjana i Ledničana. Činili su oboje, što ih je dovelo u sukob s vlasnicima tih površina. Upadali su na njihove pašnjake, koristili su njihove sjenokoše, sjekli su njihove šume, njihove livade su obrađivali kao njive, svojom stokom su uništavali njihove usjeve, čak su podizali svoje privremene nastambe na tom području. Nakon što su Bunjevci za stalno nastanili senjsko i novljansko zaleđe, da bi mogli u toku dugotrajnih zimskih mjeseci prehraniti veliki broj svoje stoke, oni su u šumi krčenjem i sječom bukovih i jelovih stabala dolazili do potrebnih košanica – krčevina (Pavelić 1973). Više tužbi Senjana i Ledničana (1633., 1670., 1680., 1681.) vojnim vlastima svjedoče da to nije bila usamljena pojava već gotovo pravilo. Krmpočani su brzo napredovali i brojem stoke i ljudi, a s osvojenog i iskrčenog zemljišta više ih nitko nije mogao otjerati ni prijetnjom sile (Pavelić 1973, 54).

muniku te na kraju u Gorski kotar, Liku i Primorje. Dio ovih zapadnih Bunjevaca će se već tijekom osmanske vlasti naseljavati i u Podunavlje gdje također nalazimo rodove Krmpotića i Vojnića.

Strukture naseljenosti podvelebitskog kraja i Like posljedica su bunjevačke kolonizacije krajem XVII. stoljeća koja započinje u demografski opustjelom prostoru koji je i prije bio uglavnom iskorištavan periodički za stočarstvo od strane osmanskih prebjega u krajišku službu. Cilj novih bunjevačkih kolonista nije bila samo velebitska primorska padina nego, s obzirom na egzistencijalne potrebe, mnogo vredniji lički prostor.

Nakon poraza Osmanlija pod Bečom, veći dio primorskih Bunjevaca u razdoblju od 1683. do 1687. godine prelazi u Liku, naseljava Pazarište, Smiljan, Gospićko polje, Široku Kulu te dolinu Ričice i Hotuče, ali i neka druga sela Like i Gacke. Prve veće vojne akcije u Lici kao i u dalmatinskom području izveli su bunjevački dragovoljački odredi 1684. godine. Predvođeni narodnim prvacima Jerkom Rukavinom Bevandićem i Dujmom Kovačevićem napala je velika skupina dragovoljaca, uglavnom sastavljena od Bunjevaca, iz dijela Krajine zvanog „Primorska krajina“ koju je činilo više manjih mjesta u blizini Velebita. Pošlo im je za rukom osvojiti i veća naselja, kao primjerice Oštarije i Brušane. Izvori spominju 65 rodova, koji su u tim napadima sudjelovali i naseljeni su na osvojenim ličkim zemljištima. Nakon vojnog pohoda Bunjevaca uslijedile su 1685. i druge dragovoljačke grupe iz habsburškog pograničnog područja kao i iz Dalmacije. Osvajački pohodi bili su popraćeni pljačkom, razaranjima i masovnim bijegom muslimanskog i vlašskog pravoslavnog stanovništva (Kaser i sur. 2003, 10). Ponovno naseljavanje započelo je djelomično već 1685. i 1686. godine, kada se skupina dalmatinskih Bunjevaca i skupina obitelji s područja gornje Kupe naselila u Smiljan i okolicu. Većina tih obitelji imala je kuće i u Karlobagu (Kaser i sur. 2003, 18).

Tablica 1. Prosječne veličine obitelji u pojedinim selima ličkog distrikta u kojima su prevladavali Bunjevci prema popisu 1712. godine

Naselje	Stanovnika sa zemljišnim posjedom	Obitelji sa zemljišnim posjedom	Prosječan broj članova obitelji	Stanovnici (pretežito)
Lovinac	1.417	121	11,7	Bunjevci
Pazarište	1.047	95	11,0	Bunjevci
Smiljan	1.153	120	9,6	Bunjevci

Izvor: Kaser i sur. 2003, 38-39.

Smjer naseljavanja bunjevačkih rodova u Liku tekao je iz dva pravca. Skupina iz sjevernodalmatinskog prostora ušla je preko Zrmanje i naselila se većinom u području oko Gračaca i Lovinca. Druga skupina Bunjevaca došla je iz obalnih dijelova Karlovačkog generalata, iz Jablanca, Jurjeva, iz okolice Senja, iz Krmpota itd. Područje naseljavanja ovih skupina odvijalo se uglavnom na području Smiljan-Pazarište. Veliki dio Bunjevaca u Pazarištu doselio je iz Jablanca. Prije nego su se naselili u Jablanac bili su nastanjeni u Krmpotama (Kaser i sur. 2003, 21). U najranijem razdoblju naseljavanja razvija se karakterističan odnos između jače naseljene ličke strane i slabije naseljene velebitske primorske padine koja je korištena za zimsku ispašu (Rogić 1976, 260). Smatra se na osnovi raznih popisa stanovništva da bunje-

vačke obitelji u Liku nisu došle u složenom obliku, tj. obiteljskim zadrugama. Udio složenih obitelji u vlaškim i bunjevačkim selima počeo je ponovno rasti tek nakon doseljavanja (Kaser i sur. 2003).

Pored krčenja šuma za potrebe novih pašnjaka sasvim je sigurno da su novopridošli stanovnici koristili drvo i kao osnovno gorivo za grijanje, a klimatski uvjeti koji vladaju s ličke strane Velebita iziskivali su velike količine drveta zimi, ali i ljeti kada je trebalo održavati ognjišta da se ne zagase. U suprotnom, ako bi se ognjište zagasilo, moralo se ići do prvih susjeda koji često nisu bili blizu (Štefanec 2003, 341). Velik broj novopridošlog stanovništva imao je potrebu za drvetom kao građevnim materijalom, što je zajedno s ostalim navedenim vidovima korištenja drveta dovelo do postupnog smanjenja šumskih površina na padinama Velebita. Šume su se na ovom području sve do prve polovice XVI. stoljeća uspješno obnavljale pored svih ljudskih faktora i nepovoljnih klimatskih uvjeta, jake bure i erozije. Tek s ponovnim, intenzivnijim naseljavanjem velebitskog područja i paralelnim uključivanjem stanovništva u trgovinu (na različite načine) drvetom s Mletačkom Republikom, te nekontroliranom sječom doći će do deforestacije površina na Velebitu.

Podunavlje

Područje Podunavlja je tijekom XVI. stoljeća demografski opustjelo pa je postojala potreba ekonomske i demografske revitalizacije prostora. Iako su kod kriterija voljnosti (dobrovoljne ili nedobrovoljne migracije) prevladavali prisilni, vanjski čimbenici, s njima su se preplitali i ekonomski motivi za migriranje. Izgleda da su već početkom tridesetih godina XVI. stoljeća započele masovnije migracije iz srednjodalmatinskog zaleđa, područja ishodišta velikih migracija Bunjevaca, prema Podunavlju.⁹ Riječ je o velikoj selidbi iz jadranskog zaleđa oko 1530. u krajeve oko Dunava, njihov povratak oko 1565., i zatim ponovno iseljavanje uglavnom u istom smjeru od 1604. do 1620. godine (Holjevac i Močanin 2007, 149). Osmanski ferman iz 1564./1565. o popisivanju Kliškog sandžaka govori o tome kako se veći broj raje koji se „prije 35 godina“ iselio u krajeve oko Dunava sada vratio „te da su krajeve u koje su se vratili naročito lijepo sredili te da bi i njih trebalo uvrstiti u popis“ (Jurin Starčević 2004, 159). Pojava imena novih naselja u Bačkoj tijekom prve polovice XVI. stoljeća, identična ili slična nekima u Dalmaciji (Obrovac, Plavna), navodi na zaključak da su ta mjesta naselili pridošlice iz Dalmacije (Erdeljanović 1930, 60-61).

⁹ Vrijeme doseljavanja prvih bunjevačkih rodova na područje Podunavlja nije jednostavno odrediti, ali je sigurno da su tu već zatekli dio Slavena katolika što potvrđuju i isprave u kojima kalačko-bački nadbiskup Ugrin 1222. godine, nakon povratka s križarskog pohoda, u okolici Bača nastanjuje veću skupinu izbjeglica iz Bosne. Kralj Ludovik I. moli 1366. godine bosanske franjevce, redovnike bosanske vikarije, da u južne krajeve Ugarske pošalju vjerovjesnike. Papa Grgur XI. u pismu poglavarstvu bosanskih franjevaca dopušta djelovanje u tri biskupije u Ugarskoj: Pečuškoj, Bačko-kalačkoj i Čanadskoj. Papa u pismu tumači da ugarski svećenici ne razumiju jezik slavenskog stanovništva, pa ne mogu obavljati dušobrižništvo (Sekulić 1991, 49).

Seoba Bunjevaca u Podunavlje iz 1608. godine bila je jedna od masovnijih migracija. Šibenski knez javlja Senatu da je „dviye tisuće morlačkih kuća preseljeno u Podunavlje, da bi se oslobodili tiranije Turaka, koja je poprimila takve razmjere da se ne može više trpjeti“ (Jurin Starčević 2004, 160). Preseljavanje ovakvih razmjera može se tumačiti kao mjera koja je za cilj imala uklanjanje buntovnog kršćanskog elementa s osmansko-mletačke granice u Kliškom sandžaku i demografska revitalizacija opustošenog područja Segedinskog sandžaka, njegovim preseljenjem. Mletačko-dalmatinski opis iz 1626. godine govori pak o iseljavanju 10.000 obitelji u istome smjeru. U razdoblju od 1620. do 1624. godine iselilo se oko 10.000 stanovnika Kliškog sandžaka, središnje Dalmacije i zapadne Bosne, znatnim dijelom u Podunavlje (Sekulić 1991, 56). U slučaju velike seobe s početka XVII. stoljeća preko Dunava „izvori predmnijevaju da je do nje došlo nakon učestalih buna u Kliškom i Krčkom sandžaku, posebice poslije otvorenih buna protiv pljačkaških uprava kliškog i krčkog sandžakbega“ (Jurin Starčević 2004, 159). Preseljenja u Podunavlje u ovom razdoblju, zbog nemira koje su izazivali Bunjevci, mogu se smatrati nekom vrstom kaznene deportacije (Šarić 2008, 35).

S porastom broja katolika u Podunavlju svećenik Šimun Matković 1622. godine moli Svetu Stolicu da mu se za djelovanje odobri župa „Bunievzi“ u Kalačkoj nadbiskupiji (Dević 1999, 26). Župu Bunjevci treba shvatiti kao širi prostor koji su naselili Bunjevci, a ne neko određeno naselje (Bukinac 1940, 63). Možemo primijetiti da se tek nakon seobe Bunjevaca iz Ličkog i Kliškog sandžaka u Podunavlje javlja siguran pisani spomen etnonima Bunjevci.¹⁰ Da je u isto vrijeme pod osmanskom vlašću u Bačkoj bilo slavenskog katoličkog stanovništva koje su središnje vlasti imenovala Šokcima, svjedoči ferman sultana Ahmeda I. upućenog 10. III. 1615. godine budimskom veziru Ali-paši u kojem se za katoličko stanovništvo koristi navedeni naziv (Sekulić 1991, 91-92). Ferman istog sadržaja koji je pronašao Aleksa Ivčić u mađarskom arhivskom gradivu te ga ustupio Risti Jeremiću glasi: „Salih ben Šemseddin, somborski kadija i Derviš Mehmed, segedinski kadija od 26. marta 1620. godine dobili [su] od budimskog beglerbega kopiju carskog fermara kojim se zabranjuje pravoslavnom mitropolitu da kupi porez od Mađara i Šokaca, jer se njihova vera razlikuje od vere Grka, Srba i Vlaha i Mađari i Šokci nemaju nikakve veze sa pravoslavnim mitropolitom“ (Jeremić 1926, 95).

¹⁰ U osmanskom popisu iz 1545. godine među poreznim obveznicima u Sovskom Dolu u Požeškoj kotlini zabilježeno je prezime Bunjevac (Buturac 1967, 358). Jovan Erdeljanović spominje podatak iz osmanskog popisa iz 1570. godine o kmetu iz Maroka u Baranji koji se zvao Márton Bunávac, no kako autor navodi taj podatak je nesiguran (1930, 61). Također, u osmanskom popisu Srijemskog sandžaka iz istog razdoblja javlja se ime „Yakob Bunevaç“ u selu „Virşoyofçi“ na području nahije Nijemci (McGowan 1983, 431). Budući da je riječ o izoliranim slučajevima smatramo da se ovi podaci ne mogu smatrati sigurnim dokazom nazočnosti Bunjevaca u Podunavlju i Slavoniji tijekom XVI. stoljeća. Navedeni oblik prezimena mogao je nastati i od osobnog imena Bun koje se javlja i kao prezime u osmanskim popisima. Međutim, ne može se u potpunosti isključiti mogućnost da su navedena prezimena svjedočanstva ranih izdvojenih migracija bunjevačkih rodova. Da su migracije pripadnika iste (bunjevačke) zajednice bile masovne i u istu sredinu, ne bi bilo potrebe imenovanja nekog stanovnika bunjevačkim etnonimom.

Manje migracije Bunjevaca (i Šokaca) u Podunavlje i unutar Podunavlja trajale su kroz cijelo XVII. stoljeće sve do velikog migracijskog vala krajem istog stoljeća. Prema spomenu iz 1632. godine, u Bačkoj je u dvjema župama, Sombor i Bukin, bilo do 30 sela s katoličkim stanovništvom ilirskog jezika, dok su veliku većinu činili „schismatici di lingua illirica“ najčešće pravoslavni, ali i katolici koji su zbog nedostatka svećenika na različite načine kršili kanone Katoličke crkve, odnosno uskraćivali joj poslušnost kao i „heretici“, tj. protestanti (Dević 2004, 274, 285; usp. Skenderović 2010, 84). Na područjima jugozapadne Bačke koju je 1632. posjetio barski biskup Petar Mazareki živjelo je oko 4.000 katolika, a dušobrižništvo su vršili franjevci Bosne Srebrene. Katolika je bilo i u smjeru Segedina te na području Banata (Bukinac 1940, 65). Beogradski biskup fra Marin Ibrišimović krizmajući je pohađao godine 1649. naselja u južnoj Ugarskoj (Segedin, Martonoš, Bajmok, Jankovac, Santovo, Sombor, Bereg, Kolut, Monoštor, Bač i Bukin) nastavljajući sve do Pešte i Sentandreje (Fermendžin 1892, 467-468). Potreba za svećenstvom koje bi skrbrilo za slavensko, tj. hrvatsko stanovništvo rezultirala je pokretanjem škole za „Dalmatince“ klerike u Szechenyu 1647. i u Lipi 1650. godine. Već je u prvoj polovici XVII. stoljeća u Segedinu i Subotici živio tako veliki broj „Dalmatinaca“ da su morali imati vlastitog dušobrižnika. U jednom pismu pisanom bosančicom 1668. godine, katolici iz Baje, Gare, Bajmoka i Sombora svjedoče da su uvijek imali svećenike iz olovskog samostana. Svoj jezik u pismu nazivaju „iliričkim“ (Jačov 1992, 688-692). Dostupni izvori upućuju na zaključak da su Bunjevci već generacijama živjeli u onim naseljima u koja su se masovnije naselili krajem XVII. stoljeća.

Najveći selidbeni val u Podunavlje bio je potaknut osmanskim porazima 1680-ih te njihovim protjerivanjem iz Bačke i dijela Srijema, ali i kršćanskim porazima u Bosni. Iz Bačke i Srijema seli se južnoslavensko i drugo muslimansko stanovništvo u Bosnu, a doseljavaju se u nju skupine Bunjevaca i Šokaca. Znatno broj Bunjevaca dospio je u trokut Baja-Sombor-Subotica 1687. godine, dok se Šokci (uglavnom s područja sjeveroistočne Bosne) naseljavaju uz obalu Dunava sjeverno i južno od Bača, a u Srijemu u njegov zapadni dio. Doseljeno stanovništvo uključilo se u vojne operacije habsburške vojske. Podrijetlo bunjevačkih rodova u posljednjem velikom valu naseljavanja prema regionalnom podrijetlu bilo je heterogeno. Austrijski časnici su ih zabilježili kao katoličke Raci dok su se oni sami imenovali Dalmatincima. Franjevci su, prema nekim mišljenjima, s katolicima iz Bosne preveli i pokrtili dio muslimana i naselili ih u Podunavlje (Erdeljanović 1930, 78).

Osvrt na imenovanje i samoimenovanje Bunjevci/katolički Raci/Dalmatinci

Spomenuto je već da do pisane potvrde imenovanja neke skupine stanovništva Bunjevaca dolazi iz 1622. godine na području Bačke nakon migracije, vjerojatno prisilne, jedne skupine stanovništva oko 1608. iz Kliškog sandžaka i kasnije 1620. godine iz Krčkog (Ličkog) sandžaka na širi prostor Podunavlja. Ime je svakako starije od njegova prvog zapisa. Stanovništvo iz dalmatinske Zagore boravilo je od 1530-ih

do 1560-ih u Podunavlju, ali tadašnje osmanske vlasti nisu ih isticale pod nekim posebnim etnonimom budući da nisu pravile velike razlike među vlaškim zajednicama. Austrijske vlasti su ih imenovala „katoličkim Racima“¹¹, a oni sebe nerijetko Dalmatincima kao što su ih imenovali franjevci segedinskog samostana, što su preuzele kasnije i ugarske županijske vlasti.

Etnonim Bunjevci koegzistirao je s imenom Dalmatinci na području Podunavlja kroz nekoliko stoljeća. Zašto je etnonim Bunjevci kroz cijelo XVIII. i prvu polovicu XIX. stoljeća u Podunavlju bio potisnut u korist imena Dalmatinci? „Uporaba etnonima Bunjevac gotovo da stoljećima nije izlazila izvan okvira tradicijske (oralne) komunikacije. Do druge polovice XIX. stoljeća to ime praktički i nije bilo u službenoj i javnoj uporabi, tako da se u povijesnim izvorima susreće vrlo rijetko, uglavnom u pojedinim izvorima crkvene provenijencije (...) U Podunavlju, u XVIII. stoljeću, ugarska županijska vlast također ne upotrebljava bunjevački etnonim već ih prepoznaje kao Dalmatince i ‘katoličke Race’“ (Šarić 2008, 25, 27). Jedna je mogućnost da su franjevci iz segedinskog samostana kao i predstavnici županijskih i središnjih vlasti projicirali dalmatinsko ime na sve doseljenike prema regionalnom podrijetlu većine doseljenika. Iz raznih valova naseljavanja znatan udio doseljenih došao je iz Dalmacije (i Hercegovine) bilo izravno ili prvotno iz Dalmacije u Liku ili Bosnu pa onda u Podunavlje. Moguće je da dijelu doseljenog stanovništva bunjevački etnonim u prvom razdoblju nije bio prihvatljiv. Jedan od razloga je bio u tome što nisu potjecali iz jezgre bunjevačke zajednice, a vjerojatno je postojao i pejorativni prizvuk u tom etnonimu.

Budući da su Bunjevci prije doseljavanja u Podunavlje imali više etapa migracija te su se na pojedinim područjima zadržavali privremeno, od nekoliko desetljeća do stoljeća, u svoj identitet su inkorporirali identitete (etničke i kulturne) stanovništva s kojim su dolazili u dodir (Černelić i Rajković 2010, 286). Bunjevačka antroponimija u prvim godinama i desetljećima nakon naseljavanja u Podunavlje ukazuje na takve slučajeve kulturnog i etničkog preslojavanja i njihovu heterogenost. Primjerice, zabilježena su prezimena etnonimskog podrijetla (Hervat, Horvat, Hervatki/Hervatski, Horvatelim, Šokac, Šokčić, Šokčević, Slovak, Tot, Tiprovzan/Ciprovčan), regionalnog/etnonimskog (Bosnia, Bošnjak) kao i regionalnog podrijetla (Imocki, Imoćanin, Srimac, Budimac, Budimčević, Ostrogonac).¹²

¹¹ Iako je jasno da su Bunjevce u nekim povijesnim izvorima austrijske i ugarske vlasti imenovala katoličkim Racima, ne može se tvrditi da su se i sami pripadnici te zajednice samoidentificirali pod takvom kategorijom. Nema sumnje da su austrijski činovnici bivali u nedoumici kako definirati pojedine skupine doseljane iz južnoslavenskog prostora tijekom XVII. stoljeća na područje Podunavlja. Ono što im je moralo biti uočljivo iz svakodnevnice prakse i kao osnovno razlikovno obilježje je pripadnost Katoličkoj crkvi dijela doseljenih južnih Slavena. Vremenom su uočili i jasne etničke granice pa se imenovanje Rasciani katolici/Rasciani Ritus Catholicorum ili Catholische Rätzen za pretke današnjih Bunjevaca vremenom napušta. Preci današnjih Bunjevaca samoimenovali su se ili su ih i drugi nazivali najčešće još Dalmatincima.

¹² U drugoj polovici XIX. stoljeća će kulturna elita južnougarskih „Dalmatinaca“ za provođenje preporodnih aktivnosti odabrati ime Bunjevci kao vid neutralnosti prema ugarskim vlastima. Vremenom je dalmatinsko ime u potpunosti potisnuto i napušteno.

Opis okoliša

Za opis Podunavlja u XVII. stoljeću važan je putopis Evlje Čelebija i autobiografija Osman-age Temišvarskog. Ovi opisi nam daju sliku stanja prirodnog okoliša neposredno i tijekom seobe najveće skupine Bunjevaca na ova područja. Opisujući segedinski sandžak, područje na kojem u to vrijeme već obitava dio Bunjevaca, Čelebi daje vrijedne podatke o Baji, gradu na Dunavu, naime da je „zemljište podvodno i močvarno.“ Sombor je u to vrijeme „na zapadnoj strani jednog velikog polja“, ... „okružen vinogradima, baščama i ograđenim vrtovima.“ Međutim u njemu „nema tekućih voda“. Postoje „svega četiri bunara sa živom vodom.“ Krećući se prema Baču on „putuje osam sati beskrajnom ravnicom.“ U Baču nailazi na „jezero koje dobiva vodu iz Dunava“. „Ispod zemljišta ovog grada provedene su odvodne cijevi jer je tlo podvodno.“ „U okolini ove varoši nalazi se jezero unutrašnjeg grada sa svojim trstenikom i ritom.“ Klimu opisuje kao „ugodnu i prijatnu“, dok su im kuće okružene s „vinogradima i baščama.“ Sentu opisuje kao malo mjesto „na ravnom i zelenilom obraslom mjestu na obali rijeke Tise“, a „bašča ima mnogo.“ U Subotici „ima mnogo bašča i vinograda“, grad je „na sredini velikog polja“ i „na zapadnoj strani grada nalazi se malo jezero, u kojem se love razne ukusne ribe“ (Čelebi 1996, 528-538).

Više podataka i bolje opise daje Osman-aga Temišvarski u vrijeme Bečkog rata.¹³ Opisani predjeli padaju upravo u vrijeme naseljavanja veće skupine Bunjevaca na ova područja. Krećući se iz smjera Segedina „preko bačkih pustopoljina“ opisuje podunavske krajeve na realističniji način od samog Čelebija.¹⁴ „Pješačili smo pustim i nenaseljenim krajevima; danju je vrućina ... postajala neizdrživa, a u toj beskrajnoj ravnici nigdje nije bilo moguće pronaći baš nikakav hlad. Vode je bilo samo u bunarima koje su austrijski vojnici iskopali na mjestima gdje su logorovali. Neki od njih bili su (pre)duboki; u nekima je (pak) bilo dosta vode pa smo vezivali pojaseve jedan za drugi, spuštali (u bunar) svoje zdjele, izvlačili vodu i gasili žed. Na taj način smo uspjeli prepješačiti mjesta nalik pustinji. Uopće nismo mogli spavati, danju od (nesnosne) žege i muha, noću od neizrecivog mnoštva komaraca.¹⁵ Kad bi netko uzeo zdjelu u ruke, nije ju mogao obraniti (od njih). Uz sve to nismo bili sigurni ni od divljih životinja, hajduka i husara“ ... „Petog dana na jednom mjestu u blizini Sombora ugledali smo Dunav. U tim predjelima ponegdje ima šume. Budući da je (inače) vrijeme visokog vodostaja, rijeka se izlila te su pod vodom bila neka mjesta

¹³ Osman-aga rođen je u Temišvaru, na osnovi njegovih zapisa najvjerojatnije 1671. godine. Umro je u Istanbulu nakon 1724. kada su u njegovu autobiografiju uneseni posljednji upisi. Obitelj mu je podrijetlom bila iz južnoslavenskih krajeva. U rodnom je gradu naučio pisati i čitati te se posvetio vojnoj karijeri. Postao je niži zapovjednik u konjičkoj jedinici osmanske vojske u tvrđavi Temišvar. U sukobima s kršćanskom vojskom kod Lipove, u današnjoj Rumunjskoj, dospio je u zarobljeništvo u kojem je proveo više godina. Opisao je različita područja južne Ugarske, Slavonije i Hrvatske kroz koja je prošao u razdoblju njegova zarobljeništva.

¹⁴ Osnovni opisi Evlje Čelebija i Osman-age Temišvarskog o geomorfološkim karakteristikama Podunavlja se podudaraju.

¹⁵ Od velikog broja komaraca tada su se branili tjerajući ih dimom od zapaljenog sijena (Osman-aga Temišvarski 2004, 19).

obrasla šumom i ševarom“ (Osman-aga Temišvarski 2004, 14). „Obala s bačke strane je niska, iz korita rijeke bilo se izlilo toliko vode da je nastala neopisiva poplava“ (Osman-aga Temišvarski 2004, 20). Također donosi podatak „o pustim poljima, na kojima su nekad bili somborski vinogradi“ (Osman-aga Temišvarski 2004, 18).

Jedna od pretpostavki je da su bunjevački rodovi selili u Podunavlje, osim prisile, i zato što ih je mamio golemi prostor, velike površine slobodne zemlje i stanovite povlastice osmanskih vlasti. Prostor Podunavlja im nije bio nepoznat budući da su migracije iz dalmatinske Zagore tekle od 1530-ih godina (i povratničke 1564./65.) i u manjim ili većim valovima sve do kraja XVII. stoljeća. Budući da se starosjedilačko stanovništvo povuklo prema sjeveru u sigurnije županije, napuštena sela bila su brojna i slobodna za naseljavanje. Za vrijeme osmanske uprave nastojalo se umjesto odbjeglog stanovništva naći novo potrebno za rad i normalni tijek života. Potvrda za to može biti i nekoliko rečenica iz Čelebijevog putopisa: „Sva tamošnja raja (u Somboru, M. B.) nisu Madžari, nego Vlasi kršćani. Ta su mjesta nešto posebno, ne pripadaju Ugarskoj, nego se ubrajaju u vilajete Bačku i Vlašku“ (Čelebi 1996, 529-530). Vlasi kršćani bili su pravoslavci i katolici. Beogradski biskup fra Marin Ibrašimović 1649. krizmao je u Somboru 117 krizmanika. U gradu je živjelo 30 obiteljskih zaduga iz kojih su bili krizmanici (Sekulić 1994, 100).

Novonaseljeni Bunjevci su bili samo osvježenje već postojećem slavenskom stanovništvu u Podunavlju. Vjerojatno su postojale veze između stanovništva u Podunavlju i onog u unutrašnjosti iz predjela odakle će se naseliti veći broj Bunjevaca krajem XVII. stoljeća. Teško bi bilo za pretpostaviti da bi se pokretale velike seobe u sasvim nepoznata područja u kojima nije sigurna egzistencija za velik broj ljudi. Medij između podunavskih Bunjevaca i onih u postojbini bili su franjevci bosanske vikarije koji su bili upoznati sa stanjem u Podunavlju. Stanje okoliša je bilo takvo da su se naseljenici mogli koristiti prirodnim prijelazima preko Save u Slavoniju kod Brčkog, Mihaljevca (u blizini Babine Grede), Županje, Blata, Davora i Broda (Bušić 2005, 52). Izgleda da su uspjeli prijeći Dravu i Dunav, nakon oslobođenja Osijeka u jesen 1687., prije visokih jesenskih vodostaja. Međutim, tek naseljeni, u novoj sredini neće imati sigurnosti zbog osmanskih četa koje su se u neredu povlačile poslije više poraza u Ugarskoj. Zbog toga će se stanovništvo („natio Dalmatica“) sa svojom stokom povremeno skrivati po zemunicama, dunavskim šumama i ludaškim ritovima 12 godina do potpisivanja mira u Srijemskim Karlovcima. Tek nakon mira Bunjevci su mogli organizirati svoj društveni i gospodarski život u novoj sredini.

Nastambe i uvjeti stanovanja

Bunjevci, u prijašnjim valovima doseljavanja i u posljednjem, doselili su kao stočari. Prema kriteriju stočara cijenili su gospodarsku vrijednost nekog prostora. Zemlja je vrednovana po tome koliko je ona bila dobra za ispašu stoke. „Zato su se doseljenici, pri zahvatanju zemlje, postavljali daleko jedan od drugoga, kako bi oko svoga staništa imali dovoljno pašu za napasanje stoke preko godine. Odmicali su se dalje i od starinaca, ako bi naišli na njihova naselja. Ulazeći s jugozapada prvi use-

ljenici su se grabili za zemlju pokraj dolova, koji se zbog nagnutosti terena pružaju preko atara u pravcu zapad-istok. U dolovima su propirili prve vatre, na mestima gde su fiksirali svoja prva staništa – zemunice. Sledeće grupe koje su nailazile, videvši gde dim izbija iz dola obraslog trskom, nisu se tu zaustavljale, jer ih je dim upozoravao da je tu zemlja ‘pritisnuta’. Oni su pokraj dolova prolazili dalje na istok, i pošto bi odmakli od poslednjih dimova, otedali su i sami u dolu kao i prvi. I nije dugo potrajalo, a zahvatanje zemlje pokraj dolova već je bilo iscrpeno, ali je tada glavčina naseljenika već bila smeštena. Pojedinci koji su se posle toga useljavali u atar manje su mogli birati zemlju, naročito ne oko dolova“ (Peruničić 1958, 45). U oralnoj povijesti sačuvan je spomen da je naseljavanje vršeno u jakim porodičnim skupinama (Peruničić 1958, 21).

Nastambe podunavskih Bunjevaca u vrijeme doseljenja, izvan gradova Subotice, Sombora, Baje i Segedina, vjerojatno su povezane s načinom gradnje koji su korišteni u prvobitnoj postojbini. Također se u to vrijeme koriste i zemunice, koje su s bunjama predstavljale prva privremena skloništa nizinskih stočara. U Podunavlju su bunje izrađivane od priručnog građevnog materijala žute zemlje i ječmene slame. U jednakom obliku su izgrađivani kokošinjci i krušne peći. Zemunice su kopane na pogodnim mjestima gdje nije bilo podzemnih voda. Svod zemunica bio je izrađen od lakših greda, pruča ili trske, a preko toga je bila nabacivana zemlja (Sekulić 1991, 206).¹⁶ Kroničar Gábor Tormásy zabilježio je o Dalmatincima, kako izvori često nazivaju Bunjevce, da svoje pobožnosti obavljaju „u podzemnim prostorijama, kada se među njima pojavi redovnik“ (Sekulić 1991, 52). Očito su podunavski Bunjevci koristili zemunice ne samo kao privremena skloništa već i za svakodnevne društvene aktivnosti.

Salaši kao stambene zgrade imali su više etapa u svom razvoju. Uvjeti formiranja salaša imali su svoj ekonomski, ekološki i društveni korijen. Stvaranjem salaškog sustava stanovanja novi naseljenici imali su namjeru ostvariti više prinose, ali i osigurati si što veće površine za vanjske pašnjake na kojima su mogli napasati svoja stada. Društveni uvjeti za nastanak salaša manifestirali su se i u tome što ta naselja nisu bila pod feudalnim vlasništvom nego su, zahvaljujući svojoj veličini, uživala izvjesnu autonomiju, te su mogli nastati pravni preduvjeti za nastanak salaškog društva (Kovač 1977, 102). U naseljima je bilo lakše kontrolirati rad i život podčinjenog stanovništva, a sukladno tome i lakše prikupiti davanja podložnika nego kad su oni živjeli na razbacanim salašima.

Korijeni nastanka salaša na području Podunavlja sežu i u vrijeme prije naseljavanja Bunjevaca. I prije Bunjevaca, nomadski stočari na ravničarskim područjima gradili su skloništa želeći obraniti sebe i svoju stoku od hladnoće tijekom zimskih mjeseci. Dolaskom na nova područja Bunjevci će preuzeti dio obrazaca gradnje, ali će im dati i svoja specifična obilježja. Prvotni salaši bili su slični zemunicama jer se

¹⁶ U nedostatku većeg broja pisanih dokumenata Sekulić se koristio usmenom predajom kazivača. Potvrdu o zemunicama kao privremenim nastambama Bunjevaca daje i *Historia Domus Szabatkae Ordinis FF Minorum 1692*. Kukuruzovina je kao građevni materijal vjerojatno uvedena kasnije tijekom XVIII. stoljeća kada se uzgoj kukuruza značajnije proširio.

u njih „silazilo“, pod je bio niži od vanjskog zemljišta, a zgrada je imala samo četiri zida od nabijene zemlje koja je bila jedini građevni materijal u velikim količinama (Sekulić 1998, 77). Šuma nije bilo osim uz riječne tokove i one su se koristile za ogrjev. Gradnja debelih zidova od zemlje i do jednog metra debljine omogućavala je dulje i bolje čuvanje topline tijekom zimskih mjeseci, a njihova debljina je predstavljala i odličnu toplinsku izolaciju tijekom ljetnih mjeseci.

Zbog prirodne otvorenosti prostora i bez prirodne zaštite od hladnog sjevernog vjetrova, salaši nikad nisu građeni da bi bili okrenuti sjeveru, najčešće su bili otvoreni prema jugu i jugozapadu (Sekulić 1998, 78). Uz same salaše sađeno je drveće koje je trebalo pružiti zaštitu od udara vjetrova. Krovovi su pokriveni trskom koja je također bila dostupna u velikim količinama.¹⁷ U prvoj fazi formiranja salaša areal je bio formiran tako da se u sredini nalazila stambena zgrada, s pomoćnim objektima, dvorištima i vrtovima, a oko njih pašnjaci i manje površine pod oranicama (primjenjivan je tropski sistem). Na vanjskim pašnjacima, koji su se graničili s pašnjacima susjednih salaša, pastiri nomadi su gradili svoja skloništa (Kovač 1977, 103). Te privremene nastambe bile su bunje koje su bile lagano izdubljene u zemlji pokrivene slamom, a konstrukcija je bila od pletenog vrbovog pruća ožbukano blatom i pokrivena trskom (Rudinski i Stantić 2005).

Gospodarska djelatnost i njezina uvjetovanost promjenom životnog prostora

Područje međuriječja Dunava i Tise u ranom novom vijeku bilo je velikim dijelom obraslo grmljem i travom, uglavnom su to bili prostrani pašnjaci, a većih šumskih površina bilo je jedino uz riječne tokove kako nam to potvrđuju opisi Osman Age Temišvarskog i Evlije Čelebija. Za vrijeme osmanske uprave bilo je zastupljeno stočarstvo, prvenstveno ovčarstvo, jer je tadašnje bunjevačko stanovništvo na opustjelim područjima nalazilo dovoljne količine pašnjaka za svoja stada. Stajsko stočarstvo nije bilo razvijeno, a za to možemo tražiti objašnjenje u općoj društveno političkoj nesigurnosti kojoj je bilo izloženo tamošnje stanovništvo. I druge prilike su pogodovale stočarskoj djelatnosti: opće društvene i političke okolnosti, zatim nesigurne granice, ali i stočarska tradicija Bunjevaca. Postupno će ovčarstvo i kozarstvo ustupiti mjesto uzgoju konja i goveda pa će predstavljati tek dopunsku gospodarsku djelatnost. Vrlo vjerojatno je da su se neki bunjevački rodovi naseljeni u Bosni u potrazi za svježom ispašom za svoja stada, kad je u užem zavičaju nije bilo, spuštali i u udaljena područja u blizini Podunavlja i to najčešće na posavske pašnjake.¹⁸

U novoj sredini Bunjevci će za vojnu službu dobiti zemljišne posjede na kojima će se u početku također baviti ekstenzivnim stočarstvom. Ekstenzivno stočarstvo, koje se kao takvo zadržavalo dugo vremena, onemogućavalo je formiranje „ušore-

¹⁷ Ovakav način gradnje salaša od naboja i pokrivanje trskom bio je ponegdje zastupljen do prve polovice XX. stoljeća, nakon Drugoga svjetskog rata gotovo će u potpunosti nestati ovakvi salaši.

¹⁸ Za ovu pretpostavku može nam biti trag istraživanje Mirka Markovića, *Stočarska kretanja na dinarskim planinama*, Zagreb, 2003.

nih“ seoskih naselja. Pojedina naselja sa svojim salašima ostala su vrlo raštrkana i do polovice XX. stoljeća (Peruničić 1958). Postupno će se Bunjevci, osim stočarstvom kao primarnom gospodarskom djelatnošću, početi sve više baviti i ratarstvom za što su postojali prirodni preduvjeti. Prema nekim podacima, Bunjevci su sijali pšenicu još i pod osmanskom vlašću. Iz osmanskog razdoblja naslijeđeni su zapušteni vinogradi. Stočarima je kultura vinove loze bila prilično strana te su vinogradi u početku bili zanemareni (Peruničić 1958, 51). Oni se kasnije počinju obnavljati, napose na pjeskovitom području u okolici Subotice. Kukuruz se spominje kao vrsta koju Bunjevci u Podunavlju uzgajaju 1740. godine. Duhan se uzgajao oko 1750., međutim kod Bunjevaca se ta kultura nije značajnije raširila, ali se sadio krumpir (Sekulić 1991, 202). Kultura kukuruza prvo je bila zastupljena u unutrašnjem dijelu subotičkog atara iz kojeg se postupno prenosila u njegov vanjski dio. Široko zastupljeno stočarstvo zauzimalo je znatne površine pa su postojala nastojanja da se uklone ograničenja koja su bila prisutna zbog stočarske privrede (Peruničić 1958, 69).

U razdoblju nedugo nakon doseljenja najbrojnije skupine Bunjevaca u Podunavlje dolazilo je do zaoravanja i vanjskih pašnjaka koji su do tada bili predviđeni samo za ispašu. To je uvjetovalo i dvije društvene promjene. Od tada su pastiri počeli tijekom zime svoju stoku držati u oborima u blizini stalnih naselja, na tzv. unutrašnjim pašnjacima. Nedostatak pašnjaka u salaškim naseljima potaknuo je postupno intenziviranje stočarstva i držanje stoke u štalama. Druga promjena bila je uvjetovana boravljenjem stoke u stalnim naseljima ili u njihovoj blizini, pa su pastiri počeli jedan dio godine provoditi u stalnim naseljima (Kovač 1977, 104).

Od prvih desetljeća nakon masovnije seobe krajem XVII. stoljeća, prema nekim tvrdnjama, naseljenici su gradili uvijek prvo salaše, a zatim kuće u gradu (Peruničić 1958). Budući da su salaši činili gospodarsku osnovu materijalnog blagostanja najvećeg dijela Bunjevaca, ovakvu tvrdnju ne treba odbacivati. Širenjem obiteljskih zadruga starješina sa ženom bi se u nekim slučajevima preseljavao u grad ili bi pojedini članovi povremeno, po potrebi, dolazili ili boravili u gradu. Nisu bili rijetki slučajevi da su cijele obitelji na salašima provodile vrijeme tijekom vegetacijskog razdoblja, a roditelji u kasnijoj životnoj dobi zime u gradu. Tako su stvorene salaško-gradanske zajednice koje su obiteljski i gospodarski funkcionirale kao jedna cjelina. Korijene tomu valja tražiti u združnom sustavu obiteljskog života (Černelić 2002). Kako je vremenom napredovala ratarska proizvodnja na koju je imalo utjecaja i uključivanje Ugarske u trgovinu žitom, došlo je do formiranja salaša i na vanjskim pašnjacima koji su sad već bili pretvoreni u stalne oranice. S obzirom da su te vanjske oranice bile jako udaljene od stalnog mjesta boravka, a svakodnevna putovanja od kuće do zemlje oduzimala su puno radnog vremena, Bunjevci su na tim novim oranicama zasnivali nove salaše. Stvaranjem sustava salaša postiglo se jedinstvo velikih agrarnih naselja i na taj je način bila stvorena miješana seosko-gradska populacija s poljoprivrednim zanimanjem (Kovač 1977). Usporedo s ovim procesima dolazi i do prelaska s ekstenzivnog stočarstva na stajsko, što se može objasniti većim potrebama za obradivim zemljištem na račun pašnjaka.

Zaključak

Bunjevci s dugom tradicijom transhumantnog stočarstva migracijama su došli u sasvim drugačije klimatsko područje i u sasvim drugačije ekosustave. Preseljenjem iz planina u ravnice, daleko izvan dinarskih zona stočarstva, generacijama su reproducirali svoj tradicionalni kulturni obrazac, patrijarhat i proširene patrilinarni obitelji koje su još neko vrijeme razvojem salaških naselja imale ekonomske i ekološke preduvjete za svoju reprodukciju. Dok su prirodni okoliš i klima na području Like, Gorskog kotara i Primorja više pogodovali nastavljanju stočarske tradicije, u Podunavlju je došlo do drugačijih interakcija čovjek-okoliš. Iako su po naseljavanju pokušali prilagoditi okoliš svojim potrebama i dotadašnjem načinu života, bili su primorani na različite adaptivne procese koji su ih vodili od transhumantnih stočara prema sjedilačkim ratarima. Pored utjecaja okoliša veliku ulogu je imalo i uključivanje u moderne gospodarske procese koji su vladali na području Podunavlja, ali i vojno-političke potrebe Potiske vojne krajine koja je utjecala na svakodnevni život stanovništva na svom području.

Objavljeni izvori:

- Aličić, Ahmed S. 1985. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Čaušević, Ekrem [priredio i preveo]. 2004. *Autobiografija Osman age Temišvarskog*. Zagreb: Srednja Europa.
- Čelebi, Evlija. 1996. *Putopis-odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: Sarajevo – Publishing.
- Dević, Antun. 1999. Spisi generalnih sjednica Kongregacije za širenje vjere u XVII st.; I dio. *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 5: 23–169.
- Dević, Antun. 2004. Razni fondovi Kongregacije za širenje vjere 17-18. st. *Visite e collegi*. *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 10: 253–293.
- Fermendžin, Eusebius. 1892. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis : ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagreb: Aademia scientiarum et artium Slavorum meridionalium.
- Jačov, Marko. 1992. *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la Guerra di Candia (1645-1669)*, sv. II. Vatikan: Biblioteca apostolica vaticana.
- McGowan, Bruce W. 1983. *Sirem sancaği mufassal tahrir defteri*. Ankara: Turk Tarih Kurumu Basimevi. 1983.

Literatura:

- Belaj, Vitomir. 2004. Tradicijsko planinsko stočarstvo na Velebitu i bunjevačka etnogeneza. *Studia ethnologica Croatica* 1: 5–32.
- Bukinac, Beato. 1940. *De activitate Franciscanorum in migrationibus populi Croatici saeculis XVI et XVII*. Zagreb: Privredna Št.

- Bušić, Krešimir. 2004. Migracije i kulturni identitet Hrvata-Bunjevaca, u: Temunović, Josip (ur.). *Zbornik radova o biskupu Lajči Budanoviću*, Subotica: 119–188.
- Bušić, Krešimir. 2005. Bunjevci, Povijest. Do doseljenja u Podunavlje, u: Bačić, Slaven (ur.). *Leksikon podunavskih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca* Bu, IV. Subotica: 48–53.
- Buturac, Josip. 1967. Stanovništvo Požege i okolice 1700-1950. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 43: 205–594.
- Černelić, Milana i Rajković Iveta, Marijeta. 2010. Oglad o primorskim Bunjevcima: povijesna perspektiva i identifikacijski procesi. *Studia ethnologica Croatica* 22: 283–316.
- Černelić, Milana. 2002. Povezanost života na salašu i u gradu u bačkih Bunjevaca. *Etnološka tribina* 25: 99–103.
- Černelić, Milana. 2006. *Bunjevačke studije*. Zagreb: FF press.
- Čulinović-Konstantinović, Vesna. 1989. Život i socijalna kultura stočarskog stanovništva pod Dinarom. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 51: 109–182.
- Erdeljanović, Jovan. 1930. *O poreklu Bunjevaca*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Georgijević, Svetozar. 1978. O imenu Bunjevci. *Onomastica Jugoslavica* 7: 177–187
- Gušić, Marijana. 1972. Napomene uz bunje u Dalmaciji. *Narodno stvaralaštvo – folklor* 42-43: 11-20.
- Holjevac, Željko i Moaćanin, Nenad. 2007. *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*. Zagreb: Leykam International.
- Hrabak, Bogumil. 1982.-1985. Neuspjelo naseljavanje Krmpočana na Kvarner, u Istru i Dalmaciju, *Jadranski zbornik* 12: 365–394
- Jeremić, Risto. 1926. Bukin: (jedno šokačko naselje u Bačkom Podunavlju). *Glasnik Geografskog društva* 1: 95–112.
- Jurić-Arambašić, Ante. 2000. *Kijevo, narodni život i tradicijska kultura*. Zagreb: Zbornik za narodni život i običaje 54, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Jurin Starčević, Kornelija. 2004. Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća prema osmanskim detaljnim poreznim popisima (mufassal defterima). *Prilozi za orijentalnu filologiju* 54: 139–167.
- Kaser, Karl; Grandits, Hannes i Gruber, Siegfried, 2003, *Popis Like i Krbave 1712. godine : obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*. Zagreb: SKD Prosvjeta.
- Kovač, Terez. 1977. Istorijski razvoj salaša u Bačkoj. *Sociologija sela* 4: 102–108.
- Marković, Mirko. 1980. Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 48: 5–139.
- Marković, Mirko. 1989. Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, u: *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 51: 19–107.
- Marković, Mirko. 2003. *Stočarska kretanja na dinarskom planinama*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

- Miočić, Kristina. 2011. Romanizmi u govoru Baških Oštarija. *Jezikoslovlje* 1: 51–74.
- Pavelić, Rikard. 1973. *Bunjevci*. Zagreb: Rikard Pavelić.
- Pavelić, Rikard. 1991. *Stope predaka (Bunjevci u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Lici)*. Rijeka: Tiskara Rijeka.
- Pavičić, Stjepan. 1962. *Seobe i naselja u Lici*. Zagreb: Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 41, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Peruničić, B. [Branko]. 1958. *Postanak i razvitak baština na području Subotice od 1686. godine*. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Rogić, Veljko. 1958: Velebitska primorska padina. *Radovi Geografskog Instituta u Zagrebu* 2: 1–114.
- Rogić, Veljko. 1976. Socio-geografski aspekt dinarskog krša, dinarskog kulturnog areala i dinarskog brdsko-planinskog prostora. *Hrvatski geografski glasnik* 1: 253–268.
- Roksandić, Drago. 2003. Ljudi i prostori Like i Krbave 1712. godine = ‘Conscriptio terrenorum et homini beeder Graffschafften Lica und Corbavia’ (1712.), u: Kaser, Karl; Grandits, Hannes; Gruber, Siegfried, *Popis Like i Krbave 1712. godine : obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*. Zagreb: 393–419.
- Rudinski, Ante i Stantić, Alojzije. 2005. Bunja, u: Bačić, Slaven (ur.). *Leksikon podunavskih Hrvata-Bunjevaca i Šokaca* Bu, IV. Subotica: 22.
- Sekulić, Ante. 1991. *Bački Hrvati : narodni život i običaji*. Zagreb: Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 52, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Sekulić, Ante. 1994. *Hrvatski bački mjestopisi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Sekulić, Ante. 1998. *Umjetnost i graditeljstvo bačkih Hrvata*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Skenderović, Robert. 2010. Vjerski sinkretizam i pitanje shizme u Bačkoj u 17. stoljeću, u: Skenderović, Robert (ur.). *Identitet bačkih Hrvata*. Zagreb–Subotica: 79–94.
- Šarić, Marko. 2008. Bunjevci u ranome novom vijeku. Postanak i razvoj jedne premoderne etnije, u: Černelić, Milana – Rajković, Marijeta – Rubić, Tihana (ur.). *Živjeti na Krivom Putu. Sv. I*. FF press. Zagreb: 15–43.
- Štefanec, Nataša. 2003. Trgovina drvetom na triplex confiniumu ili kako izvući novac iz senjskih šuma (1600.-1630.)? u: Roksandić, Drago i Štefanec, Nataša (ur.) *Triplex confinium (1500.-1800.): ekohistorija*. Split–Zagreb: 337–365.

Summary

Eco-historical approach to migrations of Bunjevci

This work intends to provide new perspectives on the historical development of the interaction between man and nature in view of different areas and levels. The work draws attention to the codependency of socioeconomic activities and the natural environment in the Dinaric cattle breeding population which included Bunjevci as well. With a long tradition of transhumant animal husbandry, Bunjevci migrated to entirely different climatic regions and ecosystems. After moving from the mountains to the plains, far away from the Dinaric cattle breeding areas, they were reproducing their traditional cultural pattern, patriarchy and patrilineal extended families for generations. Economic and environmental conditions achieved through the development of the salash (the farm) were favourable for those families to keep reproducing for some time. Whereas the natural environment and climate on the Dinarides were more conducive to continuing the animal husbandry tradition, different man-environment interactions occurred in the Danube region. After they settled, despite their attempts to adapt the environment to their needs and the way of life they had lead, they were forced into different adaptive processes that took them from transhumant herders to sedentary farmers.

Keywords: eco history, Bunjevci, migrations